

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – מגילה, עמ' 139-152

שיעור ט

יום מקרא מגילה, מגבית פורים וסעודת פורים

(מגילה ד ע"ב-ה ע"א)

- א. מתנות לעניים בימים שקוראים בהם מגילה
- ב. מגבית פורים לצורכי סעודת פורים
- ג. רמב"ם: ואין משנין מעות פורים לצדקה אחרת
סיכום

א. מתנות לעניים בימים שקוראים בהם מגילה

במשנה (ב ע"א) נאמר:

מגילה נקראת באחד עשר, בשנים עשר, בשלשה עשר, בארבעה עשר, בחמשה עשר. לא פחות ולא יותר. אלא שהכפרים מקדימין ליום הכניסה.

בני הכפרים היו מתכנסים בימים שני וחמישי, וחכמים תיקנו שהם רשאים להקדים ולקרוא מגילה בימים הללו שלפני פורים.
במשנה (ה ע"א) נאמר:

אף על פי שאמרו מקדימין ולא מאחרין, מותרין בהספד ובתעניות ומתנות לאביונים.
אמר רבי יהודה: אימתי? מקום שנכנסין בשני ובחמישי.

ביום הכניסה קוראים מגילה ונותנים גם מתנות לעניים. בתוספתא (א, ד) מוסבר מה הסיבה שנותנים מתנות לעניים ביום הכניסה:

מקרא מגילה ותרומת שקלים מקדימין ולא מאחרין... אף על פי שאמרו מקדימין ולא מאחרין, קורין את המגילה וגובין ומחלקין בו ביום. שאין עיניהם של עניים נשואות אלא ליום מקרא מגילה, שנאמר "והימים האלה נזכרים ונעשים" (אסתר ט, כח) לקיים את השמחה בזמנה.

העניים מודעים לכך שביום שקוראים בו את המגילה הם מקבלים את המתנות שמיועדות לעניים. על דברי התוספתא נאמר בגמרא (ד ע"ב – ה ע"א):

אף על פי שאמרו כפרים מקדימין ליום הכניסה – גובין בו ביום, ומחלקין בו ביום.
אף על פי שאמרו? אדרבה, משום דאמרו הוא!

אלא: הואיל ואמרו שכפרים מקדימין ליום הכניסה, גובין בו ביום ומחלקין בו ביום, מפני שעניהם של עניים נשואות במקרא מגילה. אבל שמחה אינה נוהגת אלא בזמנה.¹

¹ דברי התוספתא "שעניהם של עניים נשואות במקרא מגילה" נזכרו בגמרא שם בהקשר של הקדמת מקרא מגילה כש"ד או ט"ו באדר חלים בשבת. בהרחבה בשיעור ח: מקרא מגילה ומתנות לאביונים כשפורים חל בשבת.

כאמור ביום שקוראים בו את המגילה יש לתת גם מתנות לאביונים, אך מצוות שהן שמחת פורים מקיימים רק ב"ד או בט"ו באדר. רש"י (ה ע"א ד"ה שמחה): "שמחה – של מאכל ומשתה". העניינים מקבלים את הכסף בימי הכניסה, אך את המשתה יש לקיים ב"ד או בט"ו באדר. לא נאמר בגמרא שיש תלות בין הכסף שהעניינים קיבלו כמתנות לאביונים ובין הסעודה. העניינים רשאים להשתמש בכסף כרצונם. החידוש בדברי הגמרא הוא שאת הסעודה יש לעשות בזמן המקורי של פורים – י"ד או ט"ו באדר.

על האפשרות להקדים את קריאת המגילה והמתנות לאביונים לימי הכניסה, נאמר בגמרא (ב ע"א–ע"ב):

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: זו דברי רבי עקיבא סתימתאה... אבל חכמים אומרים: ... בזמן הזה הואיל ומסתכלין בה – אין קורין אותה אלא בזמנה.

לדברי רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן משנתנו היא מדברי רבי עקיבא, כמו משניות נוספות שהן סתמיות ושרבי לא כתב מי אמר אותן. אבל חכמים חלקו על רבי עקיבא, ולדבריהם יש לקרוא את המגילה רק בזמנה – ב"ד או בט"ו באדר. חכמים הסכימו שבעבר קראו מגילה בימי הכניסה לבני הכפרים, אך "בזמן הזה" העניין בטל. הרי"ף (א ע"ב מדפי הרי"ף) פסק להלכה כדברי חכמים:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן זו דברי רבי עקיבא סתימתאה דדריש "זמן" "זמנם" "זמניהם", אבל חכמים אומרים בזמן הזה הואיל ומסתכלין בה אין קורין אותה אלא בזמנה. כלומר הואיל ועיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה כדי שיחלק להם מעות פורים, אין קורין אותה אלא בזמנה.

על כך הקשה הרב זרחיה הלוי (המאור הקטן, א ע"ב מדפי הרי"ף):

כתב הרי"ף ז"ל: כלומר הואיל ועיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה כדי לחלק להם מעות פורים אין קורין אותה אלא בזמנה. וקשיא לן על הדין פירושא, הא דאמרין לקמן בגמ' (ד ע"ב) "הואיל ואמרו כפרים מקדימין ליום הכניסה – גובין בו ביום ומחלקין בו ביום, מפני שעיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה?"

שאלת הר"ה היא: הרי גם אם קוראים בימי הכניסה, גובים בו ביום ומחלקים בו ביום, למה אי אפשר להקדים גם את מתן המתנות לעניים? תשובת הר"ה:

וראיתי לרב רבי אפרים ז"ל שפירש לפרק זו הקושיא ואמר: בזמן הזה שישראל מיוסרין בדקדוקי עניות, אי יהינן להו מתנות ב"א וב"ב וב"ג, אזלי ואכלי להו ביומא ההוא, ושמחת פורים אינה נוהגת אלא בזמנה ובטלה לה שמחה. ואי אמרת ליקרו ב"א ולא ליתב להו מיד עד יום י"ד וט"ו, כיון דחזי עניים דקרי מגילה ולא יהבו להו מיד, מיאשי ואזלי להו לדוכתא אחרית, וקא בטלה מצות פורים מהני דקרי ב"א וב"ב וב"ג.

לדברי הרב רבי אפרים, מאחר "שישראל מיוסרין בדקדוקי עניות", אילו היו מחלקים מתנות לאביונים בימי הכניסה בין י"א לבין י"ג באדר, יש לחשוש שהעניים לא היו ממתנים והיו משתמשים בכסף לצרכים אחרים, אף על פי שהכסף שניתן כמתנות לאביונים נועד לשמחת פורים. אם היו קוראים את המגילה ב"ימי הכניסה" ודוחים את מתן המתנות לאביונים ל"ד או לט"ו באדר, הם היו מתייאשים ועוזבים למקום אחר לבקש את מתנותיהם, ובכך הייתה מתבטלת מצוות מתנות לאביונים מבני הכפרים שהקדימו את קריאתם. לכן קבעו שיקראו את המגילה רק בזמנה, ב"ד או

בט"ו באדר, ובו ביום יחלקו מתנות לאביונים שישמשו לשמחת פורים. קביעה זו מבטלת באופן מעשי את האפשרות להקדים לקרוא מגילה ולחלק מתנות לאביונים בימי הכניסה. על פי פירוש רבנו אפרים יש תלות בין מצוות מתנות לאביונים ובין סעודת פורים.²

הראב"ד (כתוב שם, מגילה א ע"ב בדפי הר"ף) כתב שמהירושלמי (א, א) אפשר להוכיח כדברי הר"ף על פי פירושו של הרב רבי אפרים. כך הגרסה בירושלמי:

לעשות סעודה אינן עושין אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר.
ואין מחלקין לעניים אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר. אין עיניהם של עניים תלויות אלא בארבעה עשר ובחמשה עשר.

הראב"ד ציטט את הירושלמי וכתב על כך:

ונראה לי שיש כאן חסרון וכך היא הגירסא: "ובזמן הזה אין קורין ואין מחלקין אלא בי"ד וט"ו שאין עיניהם...". והכי פירושה, בזמן הזה שהנותנים מועטים והעניים מרובים והמתנות מועטות, כשאין קורין אותה בזמנה ומחלקים בו ביום אין שמחת היום עליהם ומתנותיהם מועטות, ואין עיניהם של עניים תלויות למתנות יפות אלא בי"ד ובט"ו, לפיכך אין גובין אותה אלא בזמנה. זה הענין קרוב לפירוש הרב רבי אפרים ועל דרך הרב רבי יצחק ז"ל.

לפי הראב"ד יש מעטים שמקדימים לקרוא בימי הכניסה, אך העניים הם רבים והם יקבלו מעט. אשר על כן יש לקרוא מגילה רק בי"ד ובט"ו באדר, כי "אין עיניהם של עניים תלויות למתנות יפות אלא בי"ד ובט"ו", בימים שהרוב קוראים בהם ומחלקים מתנות יפות לעניים. הראב"ד כתב שכשהעניים מרובים והמתנות מועטות ומחלקים בו ביום, "אין שמחת היום עליהם". ייתכן שכאן הוא רמז לכך שיש חשש שהמתנות שהם קיבלו ינוצלו למטרות אחרות ולא לשמחת היום. אך נראה שהרמב"ם לא חשש לכך. הרמב"ם (הל' מגילה ב, יג) כתב על האפשרות לקרוא בימי הכניסה:

אנשי כפרים שהקדימו וקראו בשני או בחמישי הסמוך לפורים, מותרים בהספד ותענית ביום קריאתן.

בהלכה שאחר כך (שם יד) כתב:

בני כפרים שקדמו וקראו בשני או בחמישי, אם חלקו מעות לאביונים ביום קריאתן יצאו. אבל השמחה והמשחה אין עושין אותה אלא ביום ארבעה עשר, ואם הקדימו לא יצאו.

כל השנה יש חובה לתת צדקה, אך בפורים מתן הצדקה הוא חלק ממצוות היום. הרמב"ם לא התנה את האפשרות להקדים ולקרוא מגילה בימי הכניסה רק בתנאי שייתנו באותו היום מתנות לעניים. לפיו אם נתנו מתנות לעניים בימי הכניסה יצאו ידי חובה ולא צריך לתת שוב בי"ד או בט"ו באדר.³ הרמב"ם לא ראה את ייעוד מתן מתנות לאביונים כחלק מהדאגה לכך שהעניים יאכלו סעודת פורים, אלא כחובה עצמאית לתת צדקה דווקא ביום פורים.⁴

² בשיעור יב: "זמן הסעודה בפורים משולש", בהע' 20, ציינו את קושיית האדר"ת על דברי הרב רבי אפרים.

³ כך גם כתב הרמב"ם במקום אחר (פירוש המשנה, מגילה א, ג): "אם נתן באותם הימים כלומר י"א וי"ב י"ג מתנות לאביונים, יצא ידי חובתו".

⁴ ראה עוד בעניין זה: הרב יעקב בצלאל זולטי ("בענין מעות חטים", משנת יעבץ, אורח חיים סי' ז, א).

גם המרדכי (סי' תשעד) לא חשש לכך: "תניא בתוספתא אף על פי שאמרו כפרים מקדימין ליום הכניסה, גובין בו ביום ומחלקין בו ביום ומקיימין שמחה בזמנה". הרב משה איסרליש, הרמ"א (דרכי משה הקצר, אורח חיים סי' תרפח, ו) פירש את דברי המרדכי:

כתב הר"ן (ג"כ בדפי הר"ף) דכשמקדימין הקריאה נותנים מתנות עניים ביום הקריאה, דלא כמרדכי פרק קמא דמגילה (סי' תשעד) שכתב דאף על פי שמקדימין הקריאה, מכל מקום גובין בו ביום ומחלקין בו ביום ומקיימין שמחה בזמנה.

הרב ישעיהו הלוי איש הורביץ, השל"ה הקדוש (בגדי ישע, מרדכי שם, אות א), פירש שהמרדכי פסק כמו מסקנת סוגייתנו, שגם אם קוראים מגילה ביום הכניסה גובים מתנות לעניים בו ביום, אך השמחה היא בזמנה.

נראה אם כן שהראשונים חלקו בשאלה אם יש תלות בין המתנות לאביונים ובין הסעודה. הרב רבי אפרים והראב"ד – ולפי הראב"ד זו גם כוונת הירושלמי – סברו שהכסף שניתן לעניים נועד לשמחת פורים, כלומר למשתה. אם העניים יקבלו את הכסף ביום הכניסה, בשל העניות הגדולה יש חשש שהם ישתמשו בכסף לצרכים אחרים ולא ישמרו הכסף לצורכי הסעודה, ולכן בטלה התקנה להקדים את מקרא מגילה ואת מתן הכסף לימי הכניסה, ויש לקרוא מגילה ולקיים את כל מצוות היום רק בי"ד או בט"ו באדר בלבד. הרמב"ם והמרדכי הפרידו בין היום שקוראים בו מגילה ליום שנותנים בו מתנות לאביונים. לפי הרמב"ם מותר לתת מתנות לאביונים ביום הכניסה ויוצאים בזה ידי חובה, אך אין הכרח לתת מתנות לאביונים ביום הכניסה. לפי המרדכי על פי הסבר הרמ"א, קוראים מגילה בימי הכניסה, ואת המתנות לאביונים נותנים בי"ד או בט"ו באדר.

ב. מגבית פורים לצורכי סעודת פורים

נראה שמחלוקת זו בין הראשונים מופיעה גם בהלכה אחרת הנוגעת למתנות לאביונים. בתוספתא (א, ה) נאמר:

מגבת פורים לפורים, ומגבית העיר לאותה העיר.

אין מדקדקין במגבת פורים.

אבל לוקחין את העגלים ושוחטין ואוכלין אותן, והמותר יפול לכיס של צדקה.⁵

רבי ליעזר אומר: מגבת פורים אל יעשה ממנו עני רצועה לסנדלו.

רבי מאיר אומר: הלוא מעות מחבירו ליקח בהן פירות אל יקח בהן כלים, כלים אל יקח בהן פירות מפני שגונב דעת מלוה.

רבי שמעון בן לעזר אומר משם רבי מאיר: הלוא מעות מחבירו ליקח בהן חלוק אל יקח בהן טלית, טלית אל יקח בהן חלוק, מפני שגונב דעת מלוה.

דברי רבי מאיר ורבי שמעון בן אלעזר בשם רבי מאיר באו לחזק את דברי רבי אליעזר, שמטרת דמי הפורים היא לצורכי סעודת פורים בלבד ולא לצרכים אחרים. כשם שאדם שלווה כסף למטרה

⁵ גם מהגמרא (ז"א-ע"ב) מוכח שדברי מאכל יכולים להיות מתנות לאביונים. הרב איסר יהודה אונטרמן (שבט מיהודה א, עמ' שלז-שלט) כתב שגדר עני לעניין מתנות לאביונים הוא מי שאין לו מספיק אוכל לצורכי סעודת פורים. הוא ביסס את דבריו על סיפור שמופיע בגמרא (ז"א-ע"ב), ובירושלמי (א, ד), ועל פי הנוסח שבשאלתות דרב אחאי (שאלתא סז): "ר' יודן נשייא שלח לרבי הושעיה רבה חדא עטם וחד לגין דחמר. שלח ואמר ליה: קיימת בנו 'מתנות לאביונים' (אסתר ט, כב). חזר ושלח ליה חד עיגל וחד גרב דחמר, שלח ואמר ליה: קיימת בנו 'ומשלוח מנות איש לרעהו' (שם)". לפיו רק לאחר שהוא שלח לו מספיק אוכל לצורכי הסעודה לו ולתלמידיו, אז אמר לו שקיים את הפסוק במלואו. יש להעיר שאין כל הוכחה שכל המאכלים הללו היו לצרכי סעודת פורים.

מסוימת אינו רשאי לשנות את מטרת ההלוואה, כך גם כאן. בגמרא (בבא מציעא ע"ב [באופן חלקי גם קו ע"ב-קז ע"א]) צוינה תוספתא זו, ושם נאמר על דברי רבי אליעזר כך:

רבי אליעזר אומר: מגבת פורים לפורים, ואין העני רשאי ליקח מהן רצועה לסנדלו, אלא אם כן התנה במעמד אנשי העיר, דברי רבי יעקב שאמר משום רבי מאיר. ורבן שמעון בן גמליאל מיקל.

לפי רבן שמעון בן גמליאל אפשר להקל במה שקשור למגבת פורים, אך לפי רבי יעקב בשמו של רבי מאיר, במגבת פורים צריך לקבל רשות מבני העיר. מה היא אותה מגבת פורים? רש"י (בבא מציעא ע"ב) כתב:

מגבת פורים לפורים – מעות שגובין הגבאין מבני העיר לחלק לעניים לסעודת פורים. לפורים – כולה יתנוה לעניים דפורים... והמותר – שלא יספיקו לאכול בפורים, ימכור ויפול לכיס של צדקה.⁶

על פי התוספתא אין לשנות את הכסף או האוכל שגבו לצורכי מגבת פורים, ורק אם נשאר מהם לאחר סעודת פורים אפשר להעבירם לצדקה אחרת. האיסור לשנות חל על גבאי הצדקה, ולפי רבי אליעזר גם על העני. התוספות (ד"ה רבי אליעזר) כתבו שאין מחלוקת בין התנאים: תנא קמא הצביע על כך שלגבאי אסור לשנות את ייעוד הצדקה לפורים, ולפי רבי אליעזר לעני אסור לשנות אלא אם כן הייתה התניה מפורשת שהוא רשאי לעשות בכסף לפי הבנתו וצרכיו, כדברי רבי יעקב בשם רבי מאיר. לעומת זאת, רשב"ג הקל וסבר שמותר לשנות. כך הסביר רש"י (בבא מציעא קז ע"א ד"ה מיקל): "מיקל – אף על גב דמשני, לא סבר דמקפיד איניש מידי דלא חסר בה".

הסיבה שמותר לשנות היא מפני שהנותנים אינם מקפידים על כך, כי השינוי אינו גורם להם למחסור. יש שהסבירו שלדעת רשב"ג לעני מותר לשנות (רבנו יהונתן, שיטה מקובצת בבא מציעא ע"ב), ויש שהסבירו שלדעתו גם הגבאי יכול לשנות (מהרש"א בבא מציעא שם).

התוספות (בבא מציעא ע"ב ד"ה מגבת) שאלו מדוע אסור לגבאי לשנות את ייעודם של המעות הללו, בעוד שמותר לו לשנות את ייעודה של צדקה רגילה? תשובתו: "דדוקא בפורים אמרינן הכא דאין לשנות, ומגבת העיר לאותה העיר נמי דפורים דוקא". על הגבאי לדאוג לכך שיהיו לעני מעות לרכוש צורכי סעודת פורים.

מגבת פורים היא איסוף כספי צדקה למטרה ייעודית – מימון סעודת פורים. יש ערך וחשיבות לכך שכל עני יאכל סעודת פורים. כל השנה יש כמובן מצווה לתת צדקה, אך בפורים יש לצדקה הזו מטרה ייחודית – סעודת פורים. כך פסק הטור (אורח חיים סי' תרצד):

מעות שגבן לחלקם לעניים בפורים, אין רשאי לשנותן לצדקה אחרת, ואין העני רשאי להוציאן לדבר אחר אלא בסעודת פורים.

לפי הטור, הגבאי לא רשאי לשנות לצדקה אחרת, וגם העני לא רשאי לשנות לדבר אחר, כי הכסף מיועד לסעודת פורים. יש תלות בין מתנות לאביונים לסעודת פורים כי חכמים רצו להבטיח שהעני יוכל לעשות את ימי הפורים ימי משתה, ושכל עני יקיים את סעודת פורים.⁷

⁶ כך כתבו ראשונים נוספים (בבא מציעא ע"ב – תוספות ד"ה רבי אליעזר, רמב"ן, ריטב"א, ר"ן, ראב"ד בשטמ"ק, תוס' הרא"ש, המאירי, ועוד; ריטב"א מגילה ז ע"א; הגהות אשרי, מגילה א, ז).

⁷ דומה לתקנת חכמים שכל עני צריך שיהיו לו ארבע כוסות בליל הסדר, וכן תקנת קמחא דפסחא. ראה בספרי: "אפילו עני שבישראל... ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין", באר יהודה – פסחים, עמ' 264–280.

אולם אפשר להסביר אחרת את דברי התוספתא שראינו לעיל. אכן הכסף הנאסף נועד לצורכי סעודת פורים, אך אין זה אומר שהתקנה המקורית שנזכרה במגילת אסתר, לתת מתנות לאביונים, נועדה לשם מימון סעודת פורים לעניים.⁸ כך על פי דברי הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, אורח חיים סי' תרצד, ה), שציטט את התוספתא ואת הגמרא בבבא מציעא וכתב:

הכי פירוש: דאצלם היו עושים גבייה קודם פורים מבעלי בתים להאכיל בשר לעניים בפורים. ואומר שהגבאי ובני העיר אסורים לשנות לדבר אחר, ואפילו יראה להם שדי להעניים בפחות, וכן גביית עיר זו לא יתנו לאחרת. ואף על פי שרשאים לשנות לפעמים (כמו שכתוב בשולחן ערוך יורה דעה סי' רנט), מ"מ בכאן היתה תקנה שלא לשנות כלל. ולוקחין בשר בעד כל המעות, ויאכלו העניים כמה שירצו ואם יוותר מהם יפלו לצדקה. ולרבי אליעזר אפילו העני עצמו אסור לשנות, ולא כן להתנא קמא, ואין הלכה כרבי אליעזר... ובזמנינו ליכא כלל מגבת פורים.

התוספתא עוסקת במקרה שייעדו באופן מיוחד את הכסף של מתנות לאביונים לצורכי סעודת פורים. במקרה זה חלקו התנאים אם מותר לשנות את הייעוד, ואם כן למי מותר לשנות. אך אין ללמוד מכאן שכל גבייה של מתנות לאביונים על ידי הגבאים או העניים עצמם מיועדת לצורכי הסעודה. ערוך השולחן סיים וכתב: "ובזמנינו ליכא כלל מגבת פורים". אין כוונתו לומר שבזמנו לא קיימו את מצוות מתנות לאביונים, אלא שלא גבו כסף לפני פורים מבעלי בתים כדי להאכיל את העניים בשר בפורים. יושם לב גם שבתוספתא המינוח הוא: "מגבת לפורים", ואילו במשנה ובתלמודים מופיע המינוח המקובל, כפי שהוא מופיע גם במגילת אסתר: "מתנות לאביונים". הדבר מלמד על שני מסלולים במתן לעניים בפורים: מתן ישיר לעניים, או גבייה של גבאי הצדקה, ושהם אלו שיחלקו אחר כך את הכסף לעניים.⁹

ג. רמב"ם: ואין משנין מעות פורים לצדקה אחרת

כאמור, נראה שהרמב"ם לא קשר בין חובת מתנות לאביונים לסעודת פורים. הרמב"ם (הל' מגילה ב, יד) כתב:

⁸ הרב יואל סירקיש, הב"ח (בית חדש, אורח חיים סי' תרצה), האריך להסביר את טעמן ומטרתן של מצוות מתנות לאביונים ומשלוח מנות: "שמחת עבודת יוצר הכל – והם המתנות לאביונים, וגם כן כוללת שמחת האדם עם אוהביו ורעייו – והם המנות". הוא לא כתב שהמטרה במתנות לאביונים היא לדאוג לצורכי סעודת פורים של העני. בהרחבה ראה שיעור טו: משלוח מנות.

⁹ מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא ("בענין פורים שחל להיות בשבת", מנחת אברהם, א, סי' ז, עמ' קיט-קכ) כתב ש"עיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה" אינו מתייחס לחובה לתת שתי מתנות לשני עניים, אלא שמלבד דין מתנות לאביונים יש עוד מצווה של מגבת פורים (תוספתא מגילה א, ה; בבא מציעא ע"ב), ולזה הכוונה שהם מצפים. לפי, דברי רב יוסף "לא משום מתנות לאביונים התכוון, דמחמת שתי המתנות האלו שהם בשני מיני אוכלין אפשר לקיים גם בשבת, שהרי מותר לתת מתנות של מצווה בשבת... אלא משום מגבת פורים שנותנים לכל הפושט יד, ולמגבת זו נותנים מעות וכל מילי דמוקצה, וזמן חלוקתם אחרי קריאת המגילה וזה אי אפשר בשבת". אכן בתוספתא (שם א, ד) שנזכרה גם בגמרא (מגילה ד ע"ב) נאמר: "אף על פי שאמרו מקדימין ולא מאחרין, קורין את המגלה וגובין ומחלקין בו ביום, שאין עיניהם של עניים נשואות אלא ליום מקרא מגילה". אך גם שם הכוונה היא למתנות האביונים ולא למגבת מיוחדת. התוספתא מקבילה לדברי המשנה (מגילה ה ע"ב): "אף על פי שאמרו מקדימין ולא מאחרין – מותרין בהספד ובתענית ומתנות לאביונים". כמו כן אפשר לתת מתנות לאביונים שני מאכלים, אבל אפשר לתת גם כסף, וכך גם במגבת. כאמור רב יוסף ציטט את התוספתא כדי לומר שאם פורים חל בשבת יש לחלק לעניים את המתנות ביום שקוראים מגילה, ואין זה משנה אם מדובר בחלוקה אישית ישירה או במגבת שעושים הגבאים ומחלקים לעניים.

בני כפרים שקדמו וקראו בשני או בחמישי, אם חלקו מעות לאביונים ביום קריאתן יצאו. אבל השמחה והמשתה אין עושין אותה אלא ביום ארבעה עשר, ואם הקדימו לא יצאו. וסעודת פורים שעשאה בלילה לא יצא ידי חובתו.

לפי הרמב"ם את המעות יש לתת בימי הכניסה, והשמחה היא ב"ד באדר. הרמב"ם לא כתב שיש לחשוש שהעניים ישתמשו בכסף לצרכים אחרים ולא יישאר להם לצורכי השמחה. בהמשך ההלכות כתב הרמב"ם (שם טו-ז):

טו. כיצד חובת סעודה זו? שיאכל בשר ויתקן סעודה נאה כפי אשר תמצא ידו, ושותה יין עד שישתכר וירדם בשכרות. וכן חייב אדם לשלוח שתי מנות של בשר או שני מיני תבשיל או שני מיני אוכלין לחבירו, שנאמר "ומשלוח מנות איש לרעהו" (אסתר ט, כב), שתי מנות לאיש אחד. וכל המרבה לשלוח לריעים משובח. ואם אין לו, מחליף עם חברו: זה שולח לזה סעודתו וזה שולח לזה סעודתו, כדי לקיים "ומשלוח מנות איש לרעהו".
טז. וחייב לחלק לעניים ביום הפורים. אין פחות משני עניים. נותן לכל אחד מתנה אחת, או מעות, או מיני תבשיל, או מיני אוכלין, שנאמר "ומתנות לאביונים", שתי מתנות לשני עניים. ואין מדקדקין במעות פורים, אלא כל הפושט ידו ליטול נותנין לו. ואין משנין מעות פורים לצדקה אחרת.
יז. מוטב לאדם להרבות במתנות אביונים מלהרבות בסעודתו ובשלוח מנות לרעיו. שאין שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים, שהמשמח לב האמללים האלו דומה לשכינה, שנאמר "להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים" (ישעיהו נז, טו).

בארבע ההלכות הללו (ב, יז-יז) עסק הרמב"ם בשלוש ממצוות פורים – הסעודה (המשתה), משלוח מנות ומתנות לאביונים. סדר ההלכות של הרמב"ם הוא כך:

- הלכה יד: הזמן שבו יש לקיים את מצוות השמחה והמשתה, הכוללת גם את סעודת פורים.
- הלכה טו: אופיה ותוכנה של סעודת פורים, ובהמשך גם הלכות משלוח מנות.
- הלכה טז: הלכות מתנות לאביונים, ובסוף נכתב שלא משנים מעות פורים לצדקה אחרת.
- הלכה יז: סדר קדימויות ועדיפויות בין שלוש המצוות הללו: מצוות מתנות לאביונים קודמת ועדיפה על פני מצוות הסעודה ומשלוח המנות.¹⁰

הרמב"ם לא כתב שמתנות לאביונים מיועדות לרכישת מזון לסעודת פורים. לפי הרמב"ם אומנם המושג "מתנות לאביונים" הוא רחב ויכול לכלול גם אוכל, אבל הוא אינו מוגדר דווקא כמיועד לסעודת פורים. מהרמב"ם משמע שהוא התייחס למתנות לאביונים כצדקה, שהרי כתב: "ואין משנין מעות פורים לצדקה אחרת", כלומר מעות פורים גם הם צדקה, אלא שאין לשנות את מעות פורים לצדקה אחרת. דברי הרמב"ם הללו מבוססים על הירושלמי (א, ד): "אין משנין במעות פורים". כסף

¹⁰ על סדרי הקדימויות והעדיפויות הללו כתב הרב וידאל די טולושא (מגיד משנה כאן): "דברי רבינו ראויין אליה". דברי הרמב"ם הללו תואמים לדבריו (הל' יום טוב ו, יח) על העדיפות לשמח עניים מאשר להרבות בסעודת יום טוב. הרב משה שטרנבוך (מועדים וזמנים, ו, ס' קו; שו"ת תשובות והנהגות, ב, ס' שנב) כתב: "שמצוות מתנות לאביונים הכי קשה לקיים בפורים, שגדר אביון אינו עני ונצרך שאוספים עבורו כסף, רק אביון היינו דל, שמוכרח כבר להתבייש ולפשוט יד... ואם כן עיקר המצוה לתת לפושט יד שהוא גדר אביון, ואף שמצוה לתת לעניים בפורים ועיניהם נשואות למקרא מגילה לכך, מ"מ המצוה לא מקיימין עד שנותנים גם לשני פושטי יד שזהו מעיקר מצות היום בפורים... וראוי לדקדק אם אפשר ליתן לפושט יד לעצמו שמצבו קשה, ובפשוטו הפסוק קאי בו וכיוצא בו דוקא". הרמב"ם (הל' מגילה ב, יד, טז-יז) השתמש במילים עניים ואביונים, והטור והשולחן ערוך (אורח חיים ס' תרצד) כתבו גם כן מתנות לעניים, ולא משמע מדבריהם שיש לתת דווקא לאביון כפי שתיאר אותו הרב שטרנבוך.

שיועד למתנות לאביונים בפורים, אסור לשנותו למטרה אחרת. על פי זה אפשר לייחס את איסור שינוי ייעוד הכסף לאדם שנותן מתנות לאביונים, או לגבאי הצדקה שאוספים ומחלקים, אך לא לעני עצמו.

הרמב"ם לא כתב את פרטי התוספתא בנוגע לשינוי מעות פורים לצדקה אחרת, אלא כתב באופן כללי שאין משנים מעות פורים לצדקה אחרת. הרב וידאל די טולושא (מגיד משנה שם, הל' טז) והרב אברהם די בוטון (לחם משנה שם) ציינו את הגמרא (בבא מציעא ע"ב), שם הובאה התוספתא (מגילה א, ו) כמקור לדברי הרמב"ם.

נראה להציע שמקור דברי הרמב"ם בסוגיה אחרת. בגמרא (עבודה זרה יז ע"ב) נאמר:

רבי אליעזר בן יעקב אומר: לא יתן אדם מעותיו לארנקי של צדקה, אלא אם כן ממונה עליו תלמיד חכם כרבי חנינא בן תרדיון. הימנוה הוא דהוה מהימן, מיעבד לא עבד. והתניא: "אמר לו: מעות של פורים נתחלפו לי במעות של צדקה וחלקתים לעניים?" מיעבד עבד, כדבעי ליה לא עבד.

לרבי חנינא בן תרדיון קרתה תקלה והוא אמר עליה: "מעות של פורים נתחלפו לי במעות של צדקה וחלקתים לעניים". רש"י שם כתב:

רבי חנינא בן תרדיון – גבאי של צדקה הוה. נתחלפו לי במעות של צדקה – וסבור הייתי שהן של צדקה וחלקתים לעניים שלא לסעודת פורים, ואני פרעתי משלי [את] של פורים. לישנא אחרינא: מעות שלי לסעודת פורים נתחלפו לי במעות של צדקה וסבור הייתי שהן של צדקה וחלקתים לעניים, ולא חזרתי ליפרע מארנקי של צדקה.

דבריו של רבי חנינא הובאו שוב בהמשך הגמרא (שם יח ע"א), וגם שם פירש רש"י:

מעות של פורים – שהנחתים לסעודת פורים נתחלפו לי וחלקתים לעניים וסבור הייתי שארנקי של צדקה היא ולא נפרעתי מארנקי של צדקה.

גם כאן הדגיש רש"י שהמעות היו מיועדות לסעודת פורים. על כך הקשו התוספות (שם ד"ה מעות):

וקשיא כי לא מצינו בכל התלמוד שמזכיר מעות של סעודת פורים? וגם שפירש רש"י מעות של פורים שהפריש הוא לסעודת פורים שלו וחלקם ולא חזר ליפרע מארנקי של צדקה והזכירו לטובה על כך, וקשה כי זה חסר מן הספר? ושם המצוה שהוא ממה שלא חזר לגבות מארנקי של צדקה היה לו לומר, וגם ללשון ראשון שפירש מגבת פורים וחלקתי לעניים לצדקה ואני פרעתי משלי של פורים קשה דעיקר מצוה חסר מן הספר?

קושיית התוספות היא שבשום מקום בש"ס לא נזכר שייעודן של מעות פורים הוא לסעודת פורים. דבר כזה צריך להיאמר במפורש. לכן, הם כתבו את הסברו של ר"י למעשיו של רבי חנינא בן תרדיון:

לכך נראה לר"י לפרש, הארנקי הוה ממעות של פורים, והיה סבור שהוא של צדקה, ונזכר שהם של מגבת פורים, ואפילו הכי לא חזר בעצמו וחלקם לעניים אף על פי שידע שלא היה בארנקי של צדקה כלום, מפני שלא היה רוצה לביישם מאחר שקבצם וזימנם להם. לפי זה עיקר המצוה היא בשעת חלוקה. אף על פי שנזכר לא רצה לביישם, וודאי מסברא חזר ופרעם משלו לכיס של פורים.

הכסף אכן נאסף לפורים, והוא חילקם כצדקה רגילה ואחר כך השלים מכיסו את הכסף שנגבה לפורים. משאלתו ומתשובתו של ר"י אפשר להבין שלדעתו המתנות לאביונים הן צדקה ייחודית ליום הפורים, שאינה מיועדת דווקא לצורכי סעודת פורים. לפיכך נראה שהמקור לדברי הרמב"ם: "ואין משנין מעות פורים לצדקה אחרת" הוא בסוגיה זו. דברי הרמב"ם הללו הם יישום הלכתי הדומה אף בסגנונו לדברי רבי חנינא בן תרדיון, שציין את הטעות שקרתה לו: "מעות של פורים נתחלפו לי במעות של צדקה". הרמב"ם לא נכנס לפרטי ההלכות כפי שהם בגמרא בבבא מציעא, מפני שרק לגבאי אסור לשנות את הכספים שנאספו לחלוקה לעניים בפורים, אך לעני עצמו בוודאי מותר לשנות.

גם השולחן ערוך (אורח חיים סי' תרצד, ב) כתב: "אין משנין מעות פורים לצדקה אחרת". זה לשונו של הרמב"ם, שלא קישר כלל בין מתנות לעניים לסעודת פורים. אופן ניסוחה של הלכה זו בשולחן ערוך מתייחס לגבאים, שלהם אסור לשנות כסף שנאסף לשם מתנות לאביונים בפורים, אך לעני עצמו מותר לשנות.¹¹ כך כתב הרמ"א על דברי השולחן ערוך: "הגה: ודוקא הגבאים (מרדכי פ"ק דבבא בתרא רמז תצא), אבל העני יכול לעשות בו מה שירצה".

נושאי כליו של השולחן ערוך פירשו את דבריו כמי שסבר שייעוד מתנות לאביונים הוא לצורכי סעודת פורים,¹² אך כאמור נראה שהשולחן ערוך פסק כמו הרמב"ם ור"י המובא בתוספות, שלא קשרו בין המתנות לאביונים לסעודת פורים.

לדברי הרמב"ם, ובעקבותיו השולחן ערוך, מצווה לתת צדקה לעני בכל עת, וחכמים קבעו שביום פורים כל אדם ייתן מתנות לאביונים, והעני יעשה בכסף כרצונו. מתנות לאביונים לא נועדו להבטיח שום דבר ייחודי הקשור למצוות היום. נראה שגם העניים יעדיפו את האפשרות לעשות בכסף הניתן להם כהבנתם ועל פי צורכיהם – יש עניים שזוכים לקבל סכומי כסף גדולים בפורים, וגם לאחר מימון סעודת פורים יישאר להם כסף רב, והם יעדיפו להשתמש בו לצרכים אחרים, לשמור כסף למימון ההוצאות הצפויות לקראת חג הפסח, ועוד.¹³

סיכום

במשנה נאמר שבני כפרים שמתכנסים בימים שני וחמישי בערים רשאים לקרוא מגילה בשני או בחמישי שלפני פורים, ובלבד שייתנו בו ביום גם מתנות לעניים. בגמרא נאמר שחכמים חלקו על כך ואמרו שבזמן הזה קוראים את המגילה רק ב"ד או בט"ו באדר, ורק אז יש לתת מתנות לעניים.

¹¹ הרב יוסף קארו (בית יוסף שם) תמה על הטור שפסק "ואין העני רשאי ליקח מהם רצועה לסנדל" מאחר שהר"ף (בבא מציעא מח ע"ב בדפי הר"ף) וכן הרא"ש (בבא מציעא ו, ט) כתבו שלא פוסקים כך "וגם הרמב"ם (הל' מגילה ב, טז) השמיט הא דאין עני רשאי להוציאן לדבר אחר".

¹² כך כתבו: הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (משנה ברורה שם ס"ק ו); הרב יעקב חיים סופר (כף החיים שם ס"ק כט). אחרונים קשרו בין חובת מתנות לאביונים ובין צורכי הסעודה, ועסקו בשאלות הלכתיות רבות הנובעות מכך: מה שוויה של סעודה מבחינה כספית, האם לתת למי שלא בטוחים שיקנה אוכל לצורכי סעודת פורים, האם יוצאים ידי חובה במתן צ'ק ביום פורים מאחר שהבנקים סגורים בפורים ואי אפשר לפדות את הצ'ק, או אף כסף מזומן אם החנויות למוצרי מזון סגורות, ועוד. ראה: הרב משה הררי (מקראי קדש – פורים, עמ' קסא–קעג). לדברינו אין מקום לשאלות הללו על פי הרמב"ם והשולחן ערוך.

¹³ הרב מאיר שמחה הכהן מדינסק (אור שמח, רמב"ם הל' מגילה ב, טז) כתב שאין יוצאים ידי חובת מתנות לאביונים בנתינת בגדים "שדוקא מידי דמיכל, כדתניא 'לוקחים עגלים ומעות של פורים', ומעות חזו למיקני בהו כל מיל". הרמב"ם לא כתב להלכה שאסור לעני לקנות בכסף זה רצועה למנעלו, וכן לא כתב שייעוד המעות הוא דווקא לשם קניית אוכל. ייתכן שלפי הרמב"ם יוצאים ידי חובה במתנות לאביונים בכל סוג של מתנה, גם בגדים, כלים וכד'. מאידך גיסא, הרמב"ם פירט וכתב (שם): "וחייב לחלק לעניים ביום הפורים. אין פחות משני עניים נותן לכל אחד מתנה אחת – או מעות, או מיני תבשיל, או מיני אוכלין". משמע שרק אלו נחשבים מתנות לעניים.

הנימוק להצמיד את מתן המעות לעניים ליום שקוראים בו מגילה הוא מפני ש"עיניהם של עניים נשואות למקרא מגילה", אלא שחובת השמחה – מאכל ומשתה – היא רק בימי הפורים ב"ד או בט"ו באדר. הרב רבי אפרים הסביר שמאחר שהעניים מרובים והמתנות מעטות, יש חשש שהעניים שקיבלו את הכסף לפני ימי הפורים ישתמשו בכסף לצרכים אחרים ולא לצורך שמחת פורים. אך הרמב"ם פסק שאם הקדימו וקראו בימי הכניסה וגם נתנו מתנות לאביונים, יצאו ידי חובה ואין צורך לתת שוב מתנות לאביונים ב"ד או בט"ו באדר. נראה שהמחלוקת היא במידת התלות שבין מתנות לאביונים לסעודת פורים, אם המתנות לאביונים נועדו לממן את סעודת פורים או שזו מתנה לעניים ללא קשר לסעודת פורים.

למחלוקת זו יש השלכה בנוגע לשאלה אם מותר לשנות את ייעוד המתנות. יש שכתבו שייעוד המתנות לאביונים הוא לצורכי סעודת פורים, ועל כן לא רק שלגבאי אסור לשנות אותן למטרה אחרת, אלא גם לעני אסור לעשות כן (ויש סוברים שלעני מותר לשנות). אך הרמב"ם, ובעקבותיו גם השולחן ערוך, סברו שמתנות לאביונים היא חובת צדקה ייחודית ליום זה. לגבאי הצדקה אסור לשנות את ייעוד הכסף שנאסף על ידם למתנות לאביונים בפורים לצורך צדקה אחרת, אך משהגיעו הכסף או המתנות לידי העני, וכן כסף שהעני אוסף באופן עצמאי, הוא רשאי להשתמש בהם לפי צרכיו ורצונו. הוא לא חייב להשתמש בהם לצורכי סעודת פורים.